

Problem znanstvenega komuniciranja Zakaj potrebujemo gibanje Prosti dostop

Kdor se že dlje kot desetletje ukvarja z znanstvenim raziskovanjem, je zaznal korenit premik v načinu dostopanja do znanstvene literature. Medtem ko je bila pred več kot desetimi leti pri iskanju znanstvene literature prva in zadnja postaja dejanska knjižnica s papirnatimi knjigami in revijami, danes to ne zadošča več, saj je treba upoštevati tudi literaturo v elektronski obliki. Lani so na univerzah v ZDA izvedli anketo, ki je raziskovalce spraševala po tem, kje začenjajo iskati relevantno literaturo za posamezno raziskavo. Pokazalo se je, da dobrih 75 odstotkov vprašanih začne s spletnimi iskalniki, preostali pa s klasičnimi viri, pri čemer razlike med posameznimi področji niso tako velike, kot bi kdo morda pričakoval: 90 odstotkov v naravoslovju, 80 v družboslovju in 70 v humanistiki.

Marc L. Greenberg,
Ada Emmett

Podobni anketi iz let 2003 in 2006 sta pokazali, da uporaba klasičnih knjižnic in njihovih katalogov upada sorazmerno s porastom uporabe elektronskih iskalnikov. Si kdo upa napovedati, da se bo ta trend obrnil? Kateri bralstva željni raziskovalec pa hoče ostati neviden elektronskim iskalnikom?

Jasno je, da je prihodnost znanstvenega komuniciranja na vseh področjih v navideznem prostoru, manj jasno pa je, kako bomo to dosegli. Mnogo znanstvenega komuniciranja že poteka v elektronski obliki, saj večina znanstvenih revij izhaja vzporedno v papirnati in elektronski obliki, vendar je za zdaj večina spletnih izdaj za požarnimi zidovi, za dostop do njih pa potrebujemo geslo, ki ga imajo le znanstveniki in študentje,

uradno povezani z univerzo ali raziskovalnim inštitutom. Sicer se tolažimo, da je tako že od nekdaj, saj si knjige v klasični knjižnici lahko izposojajo le njeni člani, medtem ko jih drugi v njenih prostorih le pregledujejo, vendar je stvar pri elektronskem dostopu drugačna: založbe od knjižnic zahtevajo letno naročnino, že izdane številke revij ne postanejo last knjižnice in nihče ne jamči, da bodo te številke ohranjene za vedno. Ob nenehnem višanju naročnin, ki ga univerzitetni proračuni komaj dohajajo – Univerza v Kansasu za naročnine zdaj odšteje že več kot štiri milijone dolarjev na leto –, namreč narašča verjetnost odpovedi posameznih revij, s tem pa se bo zmanjšal dostop do znanstvene literature. Pri tem pa podražitve niso sorazmerne s povečanjem količine zakupljenega znanja. Razmerje med izdatki za knjige in izdatki za revije se je v zadnjega četrta stoletja obrnilo: leta 1986 so knjižnice za nakup knjig porabile 80 odstotkov denarja in za revije 20 odstotkov, leta 2010 pa je za nakup knjig namenjenih le še 20 odstotkov in preostalih 80 za naročnine na znanstvene revije. V tem času so v ZDA cene v splošni potrošnji zrastle za 64 odstotkov, naročnine na znanstvene revije pa za kar 227 odstotkov.

Nepravičnost, če ne kar perversnost situacije je razvidna, ko upoštevamo verigo gospodarskih postopkov v raziskovalnem početju: univerze črpajo sredstva iz šolnin in javnih virov dohodkov (štipendij in državnih subvencij, ki jih plačujejo davkoplačevalci). Ta denar gre za plače raziskovalcev, za laboratorije in za raziskovalne potrebe. Raziskovalci prispevajo rezultate raziskav ter uredniške in ocenjevalne usluge založbam znanstvenih revij večinoma zastoj, potem pa te založbe pobirajo naročnino od univerz, ki so jim priskrbele dragoceno vsebino. Še več: elektronska tehnologija je izpodrinila klasični model, po katerem so knjižnice kupile revijo v papirnati obliki z vsebino vred enkrat za vselej, ter omogočila založbam, da z naročninami v nedogled črpajo dobiček iz zastoj pridobljene vsebine. Dejansko univerze in javnost, ki jih finančno podpira, vsako znanje plačajo vsaj dvakrat: enkrat za izvedbo raziskave in znova za dostop do njenih rezultatov. Kaj pa, če si Darja Davkoplačevalka, sedeč v kavarni ob kapučinu in prenosnem računalniku, zaželi brati zadnje raziskave o subtropskih ekosistemih ali neevklidski geometriji? Navsezadnje je že plačala davke in s tem je plačala raziskavo. Če ni povezana z univerzo, je rešitev zanjo preprosta: večina revij s spletno vsebino jemlje kreditne kartice in za nekaj desetnih dolarjev omogoča vpogled v posamezni članek. Navsezadnje bo Darja zdaj še enkrat plačala za dostop do raziskave, ki jo je financirala že od začetka.

Vihar dejavnosti v Kansasu

Na Univerzi v Kansasu (KU) smo bili med prvimi v ZDA, ki smo zaznali absurdnost omejevanja do komuniciranja med znanstveniki samimi, pa tudi med znan-

stveniki in javnostjo. Konec koncev je znanje, ustvarjeno na univerzah, javna dobrina. Kot odgovor na dilemo je leta 1998 takratni rektor KU David Shulenburg predvidel nacionalni digitalni repozitorij za spletno objavljane in arhiviranje vseh raziskovalnih del. Čeprav se ta plemeniti cilj ni uresničil, so rektor Shulenburg in knjižnice Univerze v Kansasu leta 2005 odprli lokalni digitalni repozitorij ob pomoči programske opreme DSpace, ki se imenuje KU ScholarWorks (<https://kuscholarworks.ku.edu>). Namen repozitorija je varno in časovno neomejeno arhiviranje raziskovalnih objav raziskovalcev Univerze v Kansasu, brezplačno dostopno komur koli na svetu, če je le povezan s svetovnim spletom. Leta 2007 smo repozitoriju dodali še sistem odprtih revij (Open Journal System, OJS), ki omogoča neposredno elektronsko objavljanje znanstvenih revij, vključno s funkcijami za ocenjevanje, arhiviranje in iskanje po vsebini. V naslednjih letih smo na pobudo profesorjev podprli gibanje za dostop do vseh objav raziskovalcev KU prek digitalnega repozitorija. S sprejemom deklaracije je KU leta 2009 postala prva javna univerza v ZDA z uradno podporo gibanju Prosti dostop, s čimer se je pridružila peščici zasebnih univerz s podobnimi deklaracijami (Yale, Harvard, Stanford). Deklaracija je nastala na pobudo skupine profesorjev in knjižničarjev v okviru univerzitetnega vodstva.

Kaj naj počne raziskovalec

Deklaracija je ena stvar, uresničevanje projekta pa druga. Raziskovalci so heterogena vrsta. V naravoslovnih vedah so na nekaterih področjih že razvili repozitorije, namenjene ožji ali širši stroki, velikokrat kot odgovor na zahtevo po prostem dostopu kot pogoju za financiranje na nacionalni ravni. Družboslovci in humanisti, predvsem slednji, so pogosto »knjigoljubi«, za katere je spletna objava tuj, če ne že strah vzbujajoč pojem, čeprav je po zgoraj navedenem poročilu ta skupina že v manjšini in se še zmanjšuje. Veliko je razlogov, zakaj se prakse v raznih vedah razlikujejo, vendar lahko omenimo npr. dejstvo, da se naravoslovci zanimajo predvsem za objave v zadnjih petih letih, medtem ko se humanisti zanimajo za objave iz prejšnjih stoletij. Prav tako se ti lotevajo ne samo vsebine, temveč tudi konteksta besedila in predmeta kot takega (posameznih izdaj, papirja in vezave, palimpsestov, marginalij, sodobnikov ipd.). Nekoliko pa se lahko humanisti potolažijo z dejstvom, da fizične knjige in knjižnice kmalu še ne bodo izginile.

Morda pa se vse vede združujejo zaradi sistemskih okoliščin, ki nastajajo pri premiku od papirnatega objavljanja k elektronskemu. Osrednji problem med raziskovalci vseh vrst je splošno neznanje o tem, kaj v bistvu avtorska pravica (copyright) je. Stavila bi, da večina raziskovalcev meni, da so obvezani pripisati avtorsko pravico založbi v zameno za objavo članka. V resnici so avtorji lastniki svojih besedil

Razmerje med izdatki za knjige in izdatki za revije se je v zadnjega četrta stoletja obrnilo: leta 1986 so knjižnice za nakup knjig porabile 80 odstotkov denarja in za revije 20 odstotkov, leta 2010 pa je za nakup knjig namenjenih le še 20 odstotkov in preostalih 80 za naročnine na znanstvene revije.

Foto Blaž Samec

in lahko ohranijo svojo avtorsko pravico; založbam morajo dati le pravico, s katero dovolijo objavo v aktualni reviji. Založbe ne potrebujejo vseh avtorskih pravic, povezanih z delom, da ga objavijo. Avtorska pravica je v resnici snop pravic, ki ga lahko npr. delita avtor in založba. Podobno so raziskovalci, ki jim priskrbijo plače, moralno, če ne že pravno obvezani, da priskrbijo licenco za spletno objavo v repozitorijih za prosti dostop, kakršen je tu KU ScholarWorks. Večina avtorjev nemara, nič hudega misleč, prenaša svoje avtorske pravice na založbe v glavnem zato, ker se tako dela že od nekdaj, in tudi zato, ker pogodbe niso zanimivo berilo. Podpis pogodbe za objavo je za povprečnega raziskovalca le še zadnji korak k objavi, ki jo nujno potrebuje za obstoj v akademskem svetu, kjer prevladuje načelo objavi ali umri («publish or perish»). Problem je še posebej pereč med profesorji novinci brez t. i. *tenure* (*assistant professors*, ki v ameriškem sistemu še nimajo stalnega profesorskega položaja), ki se upravičeno bojijo nasprotovati politiki svojih založb, češ da jim ne bodo objavile razprav, s tem pa se jim bo zmanjšala možnost za napredovanje.

Dokler se paradigma ne premakne v prid avtorjev in njihovih univerz, ki potrebujejo razumna in zadovoljiva sredstva za znanstveno komuniciranje, je rešitev v izobraževanju raziskovalcev glede njihovih pravic. Pomembno orodje za današnjega raziskovalca je spletišče Sherpa/Romeo (<http://www.sherpa.ac.uk/romeo>), ki arhivira pravilnike založb, ki so jim znani. Na tem spletišču se lahko raziskovalec seznan

z aktualno vsebino pravilnikov mnogih akademskih založb, kar omogoča primerjanje politik, prijaznejših avtorjem. Raziskovalci s stalnim delovnim mestom lahko izkoristijo nekaj večjo moč in zahtevajo spremembo svojih avtorskih pogodb pri založbah, ki imajo manj prijazno politiko. Cilj naj bo vedno isti: ohraniti je treba dovolj pravic, da raziskovalec lahko objavi izoblikovano, urejeno, dokončno različico članka v formatu PDF v digitalnem repozitoriju svoje domicilne ustanove.

Kultura znanstvenega komuniciranja čez lužo

Doslej sva obravnavala gibanje za prosti dostop v okviru okoliščin, ki so specifične za ZDA in deloma tudi za Kanado in zahodno Evropo, kjer obstaja že dolga tradicija odnosa med javnimi univerzami in zasebnimi založbami. Prosti dostop napreduje veliko hitreje tam, kjer to kulturno izročilo ne ovira premika v nova sredstva znanstvenega komuniciranja. Drugod so raziskovalne ustanove in akademske založbe v javni lasti. V takih primerih se da hitro uresničiti prosti dostop, ker konflikta interesov preprosto ni: javno financirano raziskovanje se že šteje za javno dobrino, zato je mogoče ponuditi brezplačni dostop do nje, če je infrastruktura ustrezna. Po najinih izkušnjah je hrvaška znanstvena skupnost zgledno uresničila repozitorij tako, kot je predvidel že omenjeni David Shulenburg, čigar želja se je v ZDA izpolnila le na univerzitetni ravni (in ne na državni). V tem primeru gre za portal znanstvenih revij Republike Hr-

vaške, imenovan Hrčak (<http://hrcak.srce.hr/>), ki danes (1. julija 2010) ponuja prosti dostop do več kot 200 znanstvenih revij in skoraj 4000 člankov. Republika Slovenija ne zaostaja veliko za Hrvaško s projektom Digitalna knjižnica Slovenije (<http://www.dlib.si>) pod okriljem Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani.

Pri urejanju sem skupaj s sourednikom, prof. dr. Markom Snojem, revijo Slovenski jezik/Slovene Linguistic Studies, ki je začela izhajati v papirnati obliki leta 1997, privedel do sistema sočasne objave v elektronski obliki v prostem dostopu, začeni s letom 2009. (Od leta 2006 so bili članki prosto dostopni na spletu eno leto po prvotni, klasični objavi.) Razvoj je potekal kot naravna evolucija, kajti od samega začetka ni šlo za dobiček in posledično sta oba založnika, ZRC SAZU in Center za humanistiko družine Hall na Univerzi v Kansasu, privolila v načelo prostega dostopa brez vsakršnega zadržka. V tem primeru so članki v dokončni obliki v formatu PDF na voljo v repozitoriju KU ScholarWorks, medtem ko je začetna stran elektronske izdaje revije preprost portal, ki je povezan z repozitorijem (<http://www2.ku.edu/~slavic/sj-sls>). Na uredniški strani se ni spremenilo nič: od začetka so avtorji obdržali svoje avtorske pravice in nam le pripisali pravico, da objavimo članek, ki prej v podobni obliki še ni bil objavljen. Za nas je odločilen pogoj, da članke pred morebitno objavo ocenijo strokovnjaki z ustreznega področja. Čeprav tega nismo predvidevali, pa je pozitivna posledica objave v sistemu prostega dostopa predvsem to, da smo veliko bolj vidni ne le v slavistiki, temveč po

vsem svetu. Iskalniki, kot je Google Scholar, samodejno registrirajo naše članke, do njih pa znanstveniki hitro najdejo pot z iskanjem po ključnih besedah. Uporabniška statistika znotraj sistema KU ScholarWorks nam kaže, koliko bralcev nas bere in v katerih državah po svetu smo brani. Bralstvo daleč presega tisto prgišče (pretežno) evropskih knjižnic, ki so naročene na papirnato izdajo revije. Čeprav za zdaj ni možnosti za sistematično zbiranje citatov naših člankov, posamezni znaki kažejo na to, da nas berejo precej širše kot samo v slavistični skupnosti. Drugo presenečenje je bilo to, da je bila naša revija leta 2006 priznana kot »avtoritativna nacionalna revija« za slovensko jezikoslovje v prestižni »zeleni« seriji založbe Cambridge v Cubberleyjevem delu, posvečenem slovan-skemu jezikoslovju.

Svojih izkušenj ne predstavljamo kot samohvalo (čeprav smo res ponosni na dosežke), temveč kot argument v prid prostemu dostopu kot nujnemu standardu, ki jamči za pravočasnost in vidnost raziskav, s katerimi bodo morali tekmovati počasnejši in zaprti načini komuniciranja. Prosti dostop bo v znanstvenem komuniciranju neizogibno postal nuja in zlata valuta. V paradigmatnem premiku bo javno širjenje znanja spet uvrščeno tja, kamor spada – kot javna dobrina, ki jo uporabljajo vsi, brez ovir. ■

Red. prof. dr. Marc L. Greenberg je predstojnik Oddelka za slavistiko Univerze v Kansasu, Lawrence, ZDA. Ada Emmett je knjižničarka za znanstveno komuniciranje, Univerza v Kansasu.